

Євгенія Мороз, к. с. н.

Марія Коваль

Аліна Хелашвілі

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ДО ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

Yevheniia Moroz, PhD in Sociology

Mariia Koval

Alina Khelashvili

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE PROBLEM OF RETENTION OF NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF CIVILIZATIONAL TRANSFORMATION IN SOCIOLOGICAL HERITAGE OF OLEXANDER POTEBNYA

The authors of the article reconstruct social ideas of Olexander Potebnya on issues of language and thought connection, and a role of language practice in preserving the national identity of the individual in the context of strengthening global civilizational transformations. Such reconstruction is carried out in the context of heuristic potential of O. Potebnya's ideas in the context of the history of sociology and the specifics of socio-cultural development of Ukraine. Concepts of O. Potebnya are considered within the overall impact of advanced civilization changes, including linguistic unification, cultural exchanges and imitations, assimilation of nations. Functions of language practices in a context of mediations of individuals perception identified in the article.

Keywords: civilization, language, thought, denationalization, nation, nationalism, national identity.

Постановка проблеми. Проблема збереження національної ідентичності в контексті поширення глобалістських процесів, співвідношення колективістських та індивідуалістських тенденцій є однією з провідних тематик сьогодення. Генеза ж уявлень про подібні суспільні процеси знаходить відголос у часи масштабного перетворення суспільних систем – в процесі болісного зламу традиційності й переходу до модерного капіталізму. Так, О.Потебня в один історичний час з іншими класиками намагається осмислити якісно «інакші» виклики сучасності в контексті мовного питання, специфічної політично та ідеологічно складної ситуації в Україні та цивілізаційних змін з їх потенційними технічними здобутками та, водночас, викликами щодо зuboжіння моралі та традиційних цінностей. Саме таке дослідницьке спрямування ідей автора ми вбачаємо у якості метарефлексійної площини його міркувань щодо оцінки процесів денаціоналізації, мовної уніфікації, спрямованості зв'язку мови та мислення тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковим підґрунтям дослідження в статті виступають праці соціологів присвячені з'ясуванню механізмів та стимулів процесів цивілізаційних трансформацій в контексті мовного питання (Б.Андерсон, Р.Барт, У.Бек, П.Бергер, Т.Лукман, Е.Сміт, Ф. де Сосюр, Б.Уорф), а також вітчизняні автори, в працях яких відображено історико-соціологічне осмислення спадку О.Потебні (М.Захарченко, Л.Зубкова, Н.Левчук-Керечук, П.Селігей, В.Франчук).

Виклад основного матеріалу. Український мовознавець, класик соціологічної думки Олександр Потебня не без підстав увійшов у розвиток загального суспільствознавства як вчений, доробки якого «ігнорували» межі суто філологічних дисциплін поєднанням логіки пізнання їх усталеного об'єкту дослідження, мови, з соціальними, фольклористичними та етнографічними даними. Варто зазначити про наявність серед наукових пошуків автора й такого розрізу досліджень

окреслених тематичних напрямків, який випадає з сучасного аналізу його творчої спадщини. Особливої актуальності відтак набуває вирішення наукових питань спрямованих на дослідження оцінки перших відголосків глобалізаційних впливів класиком української соціологічної думки в контексті саме мовознавчого аспекту. Дослідження ж генези та розвитку української соціологічної думки не втрачає значення враховуючи тривалу відсутність наукових пошуків взагалі у цій площині в контексті впливу на дослідників ідеологічних вимог радянської епохи. Тож, виникає потреба звернення та спроба переосмислення ідей класика української соціології відповідно до реалій сьогодення. Виходячи з окреслених вище аспектів поставленої проблематики *метою* даної статті виступає реконструкція соціологічних уявлень О.Потебні щодо проблеми співіснування цивілізаційних трансформацій та необхідності збереження національної ідентичності в контексті українських реалій. Таку реконструкцію, вважаємо, доречно здійснювати в контексті пошуку паралелей з дотичними ідеями інших авторів задля розуміння статусу доробку О.Потебні в історії соціології.

Досить усталеною є на сьогодні точка зору, що говорячи про глобалізацію, варто в першу чергу уточнювати, про глобалізацію чого ми ведемо мову? І чи доречним є взагалі цей термін, чи можливо більш релевантним соціальним реаліям є поняття «регіоналізації»? В працях О.Потебні¹ наявний досить чіткий, розповсюджений та відомий на сьогоднішній день широкому загалу наратив про неминучість постання Всесвітнього суспільства, в якому стираються різноманітності етносів, а все населення земної кулі пов'язане єдиною мовою, ринком, культурою. Як науковець пов'язує гомогенізацію народів та «поширення цивілізації»? В даному контексті мається на увазі, що із плином науково-технічного прогресу більшість народів уподібнює засоби виробництва та форми суспільної організації. Для такого уподібнення необхідні тісні зв'язки між народами, що дозволяє шляхом дифузії поширювати новації та водночас уможлиблює культурні «запозичення» та наслідування.

О.Потебня оцінює такі процеси культурного запозичення безумовно позитивно, адже наслідування не є синонімом слова копіювання, це поштовх для творення чогось свого. Поштовх у тому розумінні, що жодна людина і народ загалом не може абсолютно точно зрозуміти культурних рис інших народів, будь-яке явище ми будемо трактувати та сприймати відповідно до цінностей та норм нашого суспільства. Тож спроба запозичення викликає мислинневий процес переосмислення, що призведе до створення новації, яка буде з легкістю вписуватися в контекст культури народу та не викликатиме дисонансу в середині системи. Отже, наслідування сприяє оновленню культури, а не її перебудові відповідно до зразка². На доказ цієї думки можемо навести такий приклад. Не існує якогось єдиного світового християнства, залежно від регіону, місцевої культури, норм та цінностей релігійні істини трактується по-різному. Ми сприймаємо нове знання крізь призму свого соціального досвіду, що як фільтр запобігає появі єдиного трактування і уподібнення культур.

Деякі народи часто не наважуються на запозичення, аргументуючи це тим, що не хочуть втратити своєї національної особливості та ставати своєрідними копіями, «плагіаторами» чужих традицій. Автор стверджує, що боятись запозичень не варто, оскільки культурна ідентичність народу при цьому ніяк не може бути втрачена: мова – це форма, за допомогою якої передається певний зміст. Народ запозичує у іншого лише їх зміст, їх досвід, і цей самий досвід подається у іншій формі, тим самим перетворюється і набуває нового забарвлення, тобто певна особливість все одно зберігається³.

Навіть буденний досвід спілкування може підтвердити ці міркування: часто трапляється, коли в розмові в певний момент виникає бажання використати іншомовне слово (змінити форму), яке якнайкраще б передало той зміст, який ми хочемо донести до співрозмовника. О.Потебня як знавець багатьох мов (крім російської та української знав німецьку, польську, чеську, литовську, словенську, латинську та інші) добре це розумів.

Таким чином, фактором, який перетворює наслідування на засіб оновлення культури народу є мова. О.Потебня розуміє мову як засіб творення думки, звідси висновок: народи, які спілкуються

¹ Потебня, О. (1992). *Мова. Національність. Денаціоналізація*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 78.

² Потебня, О. (1992). *Мова. Національність. Денаціоналізація*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 79-81.

³ Потебня, О. (1992). *Мова. Національність. Денаціоналізація*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 121.

різними мовами, вдаються до відмінних мислинневих процесів, тож зрозуміти іноземця, навіть досконало знаючи його мову неможливо, адже ми просто не можемо сприймати світ подібно до нього.

Слово має складну трикомпонентну структуру, в межах якої вчений враховує і той суб'єктивний смисл, відтінок значення, який кожен з нас вкладає в це слово в результаті соціалізаційних процесів, нашого досвіду, а в першу чергу – залучення до певної культури. Тож, простий переклад і навіть відмінне знання іноземної мови лише почасти наблизить нас до розуміння іноземця, в цьому сенсі він назавжди залишиться для нас чужинцем. Візьмемо для прикладу британський фразеологізм «It's raining cats and dogs», що найкоректніше перекласти українською «Лле як з відра». При дослівному перекладі цього виразу неможливо зрозуміти зміст висловлювання. Та, навіть знаючи смисл цієї метафори, ми розцінюємо цілком дивним та недоречним такий спосіб порівняння. Адже суб'єктивний смисл, культурно-історичний пласт значення для української нації є прихованим, тоді ж як для британської культури є цілком зрозумілим та природним, адже сягає корінням в історію 17-18 століття з її слабкими дренажними системами. За сильних злив останні легко приходили в непридатність, руйнувались, і вулиці міста наповнювались усім, що містилося в каналізації, включаючи трупи невеликих тварин. Тож, позиція О.Потебні є чіткою: для того, щоб усвідомлювати сутність виразів якоїсь мови потрібно бути включеним у соціально-культурне середовище, де вона вживається ще з перших етапів соціалізації.

Позиція О.Потебні щодо тісного зв'язку мови та думки була підтримана феноменологічною соціологічною теорією. Так, зокрема, П.Бергер та Т.Лукман стверджують, що мова виступає єдиною знаковою системою, яка дає можливість існувати інтерсуб'єктивній близькості¹. Тобто, тільки за допомогою мови можна схопити суб'єктивність один одного, передати певну ідею чи свідому думку. «Утворення слова є досить складним процесом. Перш за все – просте відображення почуття у звуці... Потім – усвідомлення звуку... Насамкінець – усвідомлення змісту думки в звуці, яке не може обійтися без розуміння звуку іншими», – писав О.Потебня². Мислення і користування мовою – два нерозривно пов'язані боки не тільки пізнання, але й процесу спілкування. Подібною точки зору дотримувався і Ф.Сосюр, який вважав що мова є системою знаків, які виражають поняття³. Відомим є вислів О.Потебні – «зрозуміти іншого неможливо», який фактично у якості метафори прояснює розуміння українським соціологом його бачення еволюції суспільства в контексті мовного питання. Тож таке нерозуміння є нічим іншим, аніж стимулом для розвитку та інновацій. Навіть в межах єдиного народу у кожного індивіда смисл слова індивідуально забарвлений власним індивідуальним досвідом. Саме тому, під час розмови ми пропускаємо зміст слів через систему мислення та розкодуємо їх за допомогою наших власних образів та уявлень. Прикладом та підтвердженням такої ситуації можуть слугувати психологічні експерименти поширення чуток: достатньо передати новину усього через сім осіб, щоб вона по суті «на виході» виявилась якісно інакшою від початкової суті. І справа тут не лише у недосконалості людської пам'яті та слуху, слово мов крізь фільтр проходить крізь наше мислення, знаходить відображення у образі, і лише згодом – кодується за допомогою інакшого і також обмеженого словникового запасу слухача. В результаті маємо думку, близьку за подібністю до слів мовця, проте все ж – інакшу. Так, студент, слухаючи лекцію не розуміє викладача: останній лише стимулює його думку за допомогою єдиної, спільної мовної системи кодів. Саме таке от «нерозуміння», за О.Потебнею, і складає механізм соціального розвитку та еволюції.

За О.Потебнею, саме структура мови, яка визначає наше світосприйняття та мислення, диференціює населення Землі на народи. Тут можемо помітити схожість думок науковця із гіпотезою мовленнєвої відносності Сепіра-Ворфа, про яку світ почув лише у 30-х роках ХХ століття, що свідчить про недотичну до нашої теми проблему – ізольованість українського соціологічного доробку від світового⁴. Кожна мова є набором смислових кодів, структурованою за деякими відмінними специфічними правилами (наявність родів та відмінків; словниковий запас; переважання певних звуків та ін..), ми користуємось з народженням цим набором без права вибору

¹ Бергер, П. Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: «Медиум».

² Потебня, О. (1992). *Мова. Національність. Денаціоналізація*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 125-127.

³ Сосюр, Ф. де. (1998). *Курс загальної лінгвістики*. Київ: Основи.

⁴ Уорф, Б. (1960) Отношение норм поведения и мышления к языку. *Новое в лингвистике*. Москва, 1, 25.

і саме це обумовлює наше сприйняття світу та мислення. Безумовно, у таких та інших подібних за змістом твердженнях О.Потебні простежується явний та дещо радикальний мовленнєвий детермінізм. Варто зазначити, що відомий французький теоретик семіотики Ролан Барт у своїй праці «Міф сьогодні» піддав сумніву дану ідею О.Потебні та гіпотезу Сепіра-Ворфа. На його думку, саме міф (чи певна історія) може вкрасти мову, тобто те, що сказано не змінюється від того, як та на якій мові це сказано¹. Підтримуючи ідеї Р.Барта, можна сказати, що мова виступає відкритим для всіх засобом пізнання та транслятором ідей, але, на думку О.Потебні, людина за допомогою мови усвідомлює і видозмінює зміст своєї думки, тобто мова є не тільки транслятором, а ще й механізмом перетворення думки. Подібні уявлення про базовий вплив мови можна простежити й аналізуючи яскраво негативну оцінку О.Потебнею ситуації двомовності, такого мовного середовища, в межах якого з давніх-давен й по сьогодні виховуються українці. Такі міркування вченого знаходять відгос з спогадів його власного дитинства, адже процеси первинної соціалізації вченого відбувались фактично на стику двох культур, території, де співіснували українці та росіяни. Вчений не заперечує стосовно доцільності вивчення іноземних мов, проте вважає за доречне вивчати їх лише після того, як людина повністю «устойється» в своєму соціокультурному просторі. Якщо ж дитина змалку зростатиме у двомовному середовищі, то це може призвести до того, що, по-перше, в неї не сформується цілісного та єдиного світосприйняття, по-друге, одне й те саме явище матиме для неї декілька значень залежно від того, якою мовою його згадано. А часта повторюваність таких випадків в подальшому може стати приводом для денационалізації². Важко погодитись з такими міркуваннями повною мірою. Справді, мова є важливим чинником підтримки відчуття ідентичності етнічних спільнот, але за сучасної тенденції глобалізації біографій багатомовність є обов'язковою, а отже робити ставку на мову як на хранителя нації марно³. Багато державних територій (в тому числі й Україна) розвивались у ситуації поліетнічної постійної присутності інших націй, в силу об'єктивних обставин вдалого географічного розміщення на перетині торгових шляхів. Проте, багато вчених, наприклад, М.Костомаров оцінюють такі от віхи історії у вкрай позитивному руслі, зазначаючи про формування толерантності, відкритості до змін, демократичності української нації порівняно з іншими, які розвивались в умовно більш закритих системах⁴. Для запобігання денационалізації більшу роль сьогодні відіграє колективна пам'ять, адже в часи двомовності, якої дітей привчають змалечку колективна пам'ять надає необхідний для збереження відчуття ідентичності всередині однієї нації набір символів та міфів⁵.

Більше того, штучне нав'язування однієї загальнонародської мови народам можливе лише на теоретичному рівні. На практиці ж одна мова не може забезпечити потреб розумової діяльності усіх народів, більше того вона не буде придатною навіть для опису всіх народів⁶. Доказом цього може слугувати хоча б той факт, що письменники вдаються до застосування діалектів у літературних творах для того, щоб точніше передати атмосферу місцевої культури. Також візьмемо до уваги те, що залежно від способів суспільного життя у мовах різних народів можуть бути наявні чи відсутні деякі слова. Так, наприклад, в українській мові відсутній термін задля позначення рідних братів та сестер, тоді як в англійській він наявний («siblings»).

Так, на сьогодні можна спостерігати феномен, який не вдалося за життя зафіксувати О.Потебні – тотальна монополія англійської мови, зокрема у науковій сфері, в підприємстві, сфері інформаційних технологій та бізнесу. Однак, така ситуація не суперечить загалом положенням вченого, адже є результатом необхідності співпраці суб'єктів у глобальних вимірах, що не мають прямого зв'язку з соціокультурним підґрунтям. Так, можемо мати загальносвітову мову ділового спілкування, на рівні «суспільних» взаємовідносин (за термінологією Ф.Тьонніса), яка зовсім не суперечить розвитку локальних «історичних» мов та їх використання на «спільнотних» рівнях взаємовідносин.

¹ Барт, Р. (1994). Миф сегодня. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. Москва: Издательская группа «Прогресс», 72–130.

² Потебня, О. (1992). *Мова. Національність. Денационалізація*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 93.

³ Бек, У. (2001). *Что такое глобализация?* Москва: Прогресс-Традиция. 130-139.

⁴ Костомаров, Н. (1861). Две русские народности. *Основа*. СПб., 3, 33-80.

⁵ Сміт, Е. (2013). *Нації та націоналізм у глобальну епоху*. Київ: Ніка-Центр.

⁶ Потебня, О. (1992). *Мова. Національність. Денационалізація*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 94-95.

Вище ми вже згадували про те, що для дифузії новацій необхідний контакт між народами, О. Потебня зазначає, що такого контакту значно більше між європейськими державами, аніж на інших континентах. Таке явище можемо пояснити лише наявністю у ХІХ столітті більшої зони спільності у європейських культур, ніж у будь-яких інших. Сьогодні наврядчи є підстави зазначати про наявність цієї тенденції, адже поруч з належністю до однієї мовної сім'ї та регіональної спорідненості, постає спільність ринку, в тому числі і культурних товарів. Тобто зі зміною способів та мети контакту взаємні дифузні процеси відбуваються між країнами зі схожим рівнем розвитку. Через посилення контактів між країнами виникає небезпека денационалізації, тож для уникнення даної проблеми народ повинен динамічно реагувати на світові зміни та не залишатися архаїчним.

Механізми, що убезпечили б індивіда від деструктивних денационалізаційних впливів варто шукати у сфері освіти: саме грамотність та література забезпечують доступ до інформації та письмову передачу даних. Звідси випливає, що освічені люди більш прив'язані до свого народу, менш схильні до асиміляції, адже долучені не лише до усних, але й до письмових та наукових традицій народу.

Висновки. Таким чином, міждисциплінарний погляд на означені в тексті статті предметні аспекти (стійкість мовних кодів як засобу забезпечення національної ідентичності в контексті цивілізаційних трансформацій та уніфікаційних процесів; питання співвідношення мови та мислення) надає можливість глибинно та системно підійти до їх аналізу, і в даному контексті міркування О.Потебні можуть слугувати зразком та ілюстрацією переваг, які надає поєднання лінгвістичного, соціологічного та філософського кутів зору при проведенні соціальних досліджень. Окреслений у статті аналіз дозволяє стверджувати, що розвиток цивілізації не лише не веде до гомогенізації, але й допомагає народу зберегти свою самобутність. Адже цивілізація, по-перше, створює засоби, що сприяють збереженню національної ідентичності, такі як масовий доступ до інформації, масова освіта, а по-друге ситуацію, коли національні спільноти є найбільш функціональними об'єднаннями, адже саме національна свідомість громадян, яка їм притаманна, є засобом мобілізації мас на користь розвитку культури й техніки. Функції мовних практик визначено як посередник та механізм сприйняття дійсності її носіїв; збереження наявного у нації способу мислення; передача колективної пам'яті; перетворення запозичень на поштовх до оновлення власної культури. Не менш важливим у процесі протистояння денационалізації є й те, що відмінність мови перетворює будь-яке запозичення на поштовх до оновлення власної культури.

References:

1. Barthes, R. (1994). Mif segodnja [Myth today] *Izbrannye raboty: Semiotika. Pojetika [Selected works: Semiotics. Poetics]*. Moscow: Progress group Univers, 72–130. [in Russian].
2. Beck, U. (2001). Chto takoe globalizacija? [What Is Globalization]. Moscow: Progress-Tradition. [in Russian].
3. Berger, P., Lukman, T. (1995). Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniya [The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge]. Moscow: Medium. [in Russian].
4. Kostomarov, N. (1861). Dve russkie narodnosti [Two Russian nationalities]. *Osnova – Foundation*, no. 3, 33-80 [in Russian].
5. Potebnja, O. (1992). Mova. Nacional'nist'. Denacionalizacija [Language. Nationality. Denationalization.]. New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the United States. [in Ukrainian].
6. Saussure, F. (1998). Kurs zagal'noi linrvistiki [Course in General Linguistics]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
7. Smith, A. (2013). Nacii ta nacionalizm u global'nu epohu [Nations and nationalism in a global era]. Kyiv: Nika-Center. [in Ukrainian].
8. Whorf, B. (1960). Otnoshenie norm povedenija i myshlenija k jazyku. [The relation of habitual thought and behavior to language]. *Novoye v Lingvistike – New in Linguistics*. Moscow, no. 11. [in Russian].